

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI DEMOGRAFIYASI RIVOJLANISH TARIXI

Qodirova Kamola Faxriddin qizi

TIFT universiteti T.S 22-04 guruh talabasi

Annontatsiya: O'zbekiston Respublikasining demografik tarixi tarixiy voqealar, madaniy dinamika va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar kesishuvini aks ettiruvchi ko'p qirrali sayohatdir. Ushbu maqola O'zbekiston demografik tarixining asosiy jihatlarini o'rganish uchun IMRAD (Kirish, Metodlar, Natijalar va Munozara) tizimidan foydalanadi, demografik tendensiyalar, migratsiya shakllari va turli omillarning mamlakat demografik landshaftiga ta'siri haqida tushuncha beradi.

Kalit so'zlar: Osiyo, demografiya, natija, ko'payish, jihat, shakllar.

Kirish: Demografiya aholi haqidagi xususiy fan bo'lib, aholining mavjudlik qonuniyatlarini, takror barpo bo'lishini ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga bog'liq holda o'rganadi. Mazkur o'quv qo'llanmani o'zlashtirish natijasida, bu fanning aholishunoslik fanlar tizimida tutgan o'mi, demografiya fanlari tizimi, aholi soni va tarkibi, demografik hodisalar vaqti va yoshi, aholi dinamikasi va tarkibining ko'rsatkichlari, nikoh va ajralish, tug'ilish, o'lim va o'rtacha umr ko'rish, aholining takror barpo bo'lishi va uning ko'rsatkichlari, aholi migratsiyasi va demografik jarayonlar haqida mukammal ma'lumotlar olish mumkin. Demografik nazariy bilimlar iqtisodiyotning turli sohalarida muhim ilmiy amaliy ahamiyatga ega. Jumladan, davlat boshqaruv organlari (Mehnat, statistika, iqtisodiyot, aholini ijtimoiy himoya qilish tizimlari), oliy o'quv yurtlari, ilmiy-tadqiqot muassasalarida ushbu soha mutaxassislariga talab katta. Demografiya bo'yicha olingan bilim, ko'nikmalardan turii yo'nalishdagi mutaxassislar aholi, tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish, migratsiya, oila haqidagi bilimlardan o'z o'mida keng foydalaniladi. Demografiya o'quv qo'llanmasi aholining rivojlanish qonunlari va qonuniyatlarini, takror barpo bo'lishi, demografik jarayonlarni tahlil qilish metod va ko'rsatkichlari

bo'yicha tushunchalar bilan tanishtiradi. Shu boisdan, mazkur kurs jumahstika (faoliyat turlari), ijtimoiy ish (oilalar va bolalar bilan ishlash), sotsiologiya, iqtisod, tarix yo'nalishlari va mutaxassisliklari uchun "Demografiya" darsi jarayonida foydalanish uchun mo'ljallangan. O'quv qo'llanmada ko'zda tutilgan asosiy maqsad bo'lajak mutaxassislarga asosiy demografik jarayonlar (tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish, migratsiya) bo'yicha jahonda va mamlakatimizda ro'y berayotgan o'zgarishlar, ulaming haqiqiy holati, o'z mamlakatidagi demografik muammolarni inhiy tu shunish, baholash, istiqbolini ko'rsatib berish hamda ijtimoiy oqibatlari, tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy, tarixiy va boshqa omillar bilan bog'liqligi haqidagi qonuniyatlarini o'rganishdan iborat. 60-70-yillarida kirib kelgan. Dastlab aholi statistikasining sinonimi sifatida foydalanilgan. Ba'zan demografiya, deb aholining tarkibi, takror barpo etilishi, sonining ta'rifi va tahlili bo'yicha olib boriladigan faoliyatga aytiladi. "Demografiya" so'zi "aholining o'rganishga taalluqli" degan ma'noda qo'llaniladi (masalan, demografik adabiyot), shuningdek, "aholiga tegishli" ma'nosida ham (masalan, demografik tarkib). Demografiya o'z tadqiqotlarini asosan aholini holati (soni, yosh - jinsiy, nikoh va oilaviy tarkibi) va demografik jarayonlar (tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish) haqidagi statistik ma'lumotlarini tahlil etish yo'li bilan olib boradi. Mustaqil ijtimoiy fan sifatida demografiya tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish, nikoh juftliklari va oilalarning takror barpo bo'lishi, umuman shu jarayonlarning birligi sifatida aholining takror barpo bo'lishi kabilarning qonuniyatlari va ijtimoiy negizlarini o'rganadi; u aholining yosh - jinsiy, nikoh, oilaviy tarkibidagi o'zgarishlarni, demografik jarayonlar va aholi tarkibining o'zaro bog'liqligi, shuningdek, bir-biriga ta'sir etuvchi aholi va oilalarning umumiy sonlarining o'zgarish qonuniyatlarini tadqiq etadi. Demografiya demografik jarayonlar va aholi tarkibini sharxlash, ta'riflash, tahlil va bashorat qilish uslublarini ishlab chiqadi. Demografik jarayon va aholi tarkibining ichki o'zaro bog'liqligini o'rganish, shuningdek, ularga ta'sir etuvchi turmush sharoitlari va demografik jarayonlarning intensivligini belgilab beruvchi ijtimoiy munosabatlarni aniqlashga asoslanib demografiya mazkur tarkib va jarayonlar kechishining umumiy qonuniyatlari, bu

qonuniyatlarining alohida aholi guruhlarida, ma'lum vaqt va joylardagi xususiyatlarini aniqlaydi. Demografiya ijtimoiy fan sifatida 1) aholi soni, tarkibi va uning muayyan hudud bo'yicha taqsimlanishini; 2) aholi soni va tarkibining o'zgarishi; 3) ushbu o'zgarishlar komponentlari (tug'ilish, o'lim va migratsiya); 4) ushbu komponentlarga ta'sir qiluvchi omillarini; va 5) aholi takror barpo bo'lishi, tarkib va taqsimlanishi yoki uning komponentlarining o'zgarishining oqibatlarini o'rganadi. Demografiyani tug'ilish, o'lim va migratsiya natijasida aholi miqdori, tarkibi, joylashuvi va takror barpo bo'lishini ilmiy tadqiq qiluvchi soha sifatida ham ko'rish mumkin. Demografiya yirik (yoki kichik) aholi takror barpo bo'lishiga aloqador: aholi takror barpo bo'lishi esa yosh, jins, irq, oilaviy holati va boshqajihatlar; hamda joylashuviga bog'liq (misol uchun shahar va qishloq aholisi). Demografiya shu bilan birga tug'ilish, o'lim va migratsiya natijasida ro'y beradigan vaqt davomida aholi miqdori, tarkibi aholi takror barpo o'zgarishlari bilan ham shug'ullanadi. Maqolaning ushbu bobi mazkur mavzulami demografiyaga kirish qismida chuqur tahlil qiladi va sizlarni tanishtiradi. Amaliy tomondan demografik tadqiqotlar doirasiga butun mamlakat yoki uning alohida hududlaridagi aholisi yoki ma'lum aholi guruhlarining demografik vaziyatini ta'riflash, demografik jarayon va omillarini tahlil etish kiradi. Tug'ilish va o'limning turli avlodlar, turli ijtimoiy guruhlar va har xil hududlardagi xususiyatlarini tadqiq etishga asoslanib, demografiya bularning kelgusida kutilayotgan o'zgarishlarining demografik prognozlarni ishlab chiqib, baho beradi. Demografiyaning ilmiy va amaliy ahamiyati shundaki, aholishunoslik butun ishlab chiqarishning ijtimoiy jarayonining asosiy obyekti va subyekti sanaladi. Shu bois demografik tadqiqotlar jamiyat to'g'risidagi ilmiy bilimlar tizimining katta qismini tashkil qiladi, insoniyat demografik taraqqiyotining dialektikmaterialistik nuqtai nazardan talqin etilishi, bu ilmiy dunyoqaxashning ajralmas bir bo'lagidir. Demografiyaga, boshqa ijtimoiy fanlar kabi, tadqiqot obyekti va natijalariga sinfiy yondashuv xosdir. Aholining amaldagi va taxminiy soni, tarkibi haqidagi ma'lumotlar rejalashtirish, xususan, mehnat resurslari va ishlab chiqarish vositalarini joylashtirish, uy-joy qurilishi, sog'liqni saqlash kabilar uchun dastlabki material sifatida xizmat qiladi.

Demografiya aholini biosotsial kategoriya sifatida uning tabiiy va migratsiya harakatlarini birgalikda tadqiq etsa, aholishunoslik nuqtai nazaridan to'loqonli hisoblanadi.

Asosiy qism: O'zbekiston aholisining ijtimoiy -iqtisodiy va demografik rivojlanishi 19-asrning 2-yarmidan boshlab podsho Rossiyasi bosib olgandan so'ng keskin o'zgardi. Bu holat aholi soni, milliy va yosh-jinsiy tarkibi, ko'payish sur'atlari, joylashish xususiyatlarida o'z aksini topdi. Rossiyadan dehqonlar ko'chirilib, Mirzacho'lga joylashtirildi, Sharqiy Turkistondan uyg'urlar ko'chirilib keltirilib, respublika sharqidagi tog' vodiylarida ular uchun joy ajratildi. 1897-yilda o'tkazilgan aholi ro'yxatiga muvofiq O'zbekiston hududida 3,9 mln. kishi yashagan, shundan 19 % shahar aholisi edi. Tub aholining migratsion harakatchanligi past bo'lgan. Aholining ko'chib keluvchilar hisobiga o'sishi podsho hukumati mustamlakachilik siyosatining natijasi edi. Shu siyosat tufayli o'lkada yangi-yangi qishloq va shaharchalar barpo etildi. Biroq shunga qaramay 1865-1900-yillarda aholi 0,6 % ga ko'paydi. 20-asrning 1-choragida ham aholi o'sishida sezilarli o'zgarish bo'lmadi. 1924-40-yillar davomida O'zbekiston aholisi 2,3 mln. kishiga oshdi, aholining o'sishi-yiliga 3 % ga teng bo'ldi. Ikkinchi jahon urushi O'zbekiston aholisi ning soniga, uning tarkibi va joylashuviga nihoyatda salbiy ta'sir ko'rsatdi. Urush natijasida respublika 1 mln. dan ortiq aholisini yo'qotdi. Aholining umumiy soni 1940-45-yillarda 6,6 mln. kishidan 5,2 mln. kishigacha kamaydi.

Urushdan keyingi davrda aholi o'sish sur'atlarida ijobiy o'zgarishlar bo'ldi. Aholining soni 5,2 mln.dan 8,4 mln.gacha ko'paydi. Bunda ham sof tabiiy ko'payishdan ko'ra chetdan ko'chirib keltirilgan aholining salmog'i katta bo'ldi. 20-asrning 6080-yillarida respublika aholisi tarkibida o'zbeklarning soni muntazam ravishda yuqori sur'atlar bilan ko'payib bordi. 1989-yilda o'zbeklar salmog'i respublika aholisining tarkibida 71,4 % ni tashkil etgan. O'zbekistonning mustaqil rivojlanish yo'liga o'tishi uning demografik tarixida mazmunan yangicha bosqichga o'tishni taqozo etdi. Respublikada bozor munosabatlarining shakllanishi, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy sharoitlarning o'zgarishi natijasida yangi demografik jarayon boshlandi: tug'ilish keskin kamaydi, mamlakatdagi slavyan xalqlar, yahudiy, mesxeti turk, grek, ukrain, nemis va b. xalqlarning ma'lum qismi o'z tarixiy yurtlari va b. xorijiy davlatlarga ko'chib ketdi. Eng katta manfiy migratsiya saldosi 1990-yilda kuzatilib, 181,2 ming kishini tashkil etdi. Mazkur demografik jarayonlar O'zbekiston aholisining o'sish sur'atlarini qisqarishiga olib keldi. Keyingi 15-yil davomida respublika aholisi 4,8 mln.ga ko'paydi, o'sish sur'ati 1,8 %ni, o'rtacha yillik mutlaq ko'payish soni 400 ming kishini tashkil qildi.

Muhokama:

Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning demografik vaziyatidagi tafovutlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, shaharlashuv, aholining turmush tarzi va an'anaviy qadriyatlarining saqlanganlik darajasi kabi omillar bilan bog'liq.

Demak, Demografiya aholining takror barpo bo'lishi qonuniyatlari haqidagi fan bo'lib, bu jarayonni ijtimoiy-tarixiy shartsharoitlarga bog'liq holda o'rganadi, omillarini, muammolarini aniqlab, istiqbolini belgilab beradi. Har bir fanning asosiy vazifasi tabiat va jamiyatning ma'lum qismidagi rivojlanish qonunlarini o'rganishdir. Lekin shu bilan bir qatorda har bir fanning o'ziga xos amaliy ahamiyatga ega bo'lgan vazifalari ham mavjud. Demografiya ham alohida fan sifatida o'z vazifalariga egadir. Ushbu vazifalarni uch guruhga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir.

1. Demografik jarayonlar va ularning omillarini o'rganish.
2. Demografik prognozlarni ishlab chiqish.
3. Demografik siyosat chora tadbirlarini ishlab chiqish.

Demografik jarayonlarga tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish va oila kiradi. Demografik jarayonlar tarkibida tug'ilish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, o'rganilayotgan mavjud aholi avvalo, tug'ilish jarayoni natijasida dunyoga keladi. Demografiya tug'ilishni alohida, aholi takror barpo bo'lishining demografik zamini sifatida o'rganadi, imga ta'sir etuvchi barcha ijtimoiy - iqtisodiy va tabiiy omillarni tahlil etadi. Shuningdek, o'lim jarayoni ham aholi takror barpo bo'lishining asosiy elementi sifatida demografiya fanining e'tiborida turadi. Aholining takror barpo bo'lishida birinchi navbatda oila tashkil topishi, ya'ni shakllanishi ahamiyatlidir. Dunyoda tug'ilayotgan insonlarning aksariyati oilada, oila muhitida dunyoga keladi, shaxs sifatida shakllanib o'zining demografik faoliyatini (oilani qurish, farzandlar ko'rish) boshlaydi. Oila shakllanishi esa, o'z o'rnida nikoh va ajralish jarayonlari bilan chambarchas bog'liqdir. Demografiya nikoh evolyutsiyasi va uning aholining takror barpo bo'lishidagi o'rnini alohida o'rganadi. Ajralish, ya'ni nikohning bekor etilish ham aholi takror barpo bo'lishiga ta'sir etuvchi demografik jarayon hisoblanadi. Demografiya ushbu jarayonni o'rganar ekan, uning mavjudlik darajasiga ta'sir etuvchi qator sabab va oqibatlarini atroflicha tahlil etadi. Demografiya aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi - migratsiyasini ham o'rganadi. Lekin bu jarayonni o'rganishda, aholi geografiasidan farqli ravishda, asosiy e'tiborni migratsiya jarayonining hududiy xususiyatlariga emas, balki ushbu jarayon

natijasida ro'y beradigan hududning demografik holatidagi o'zgarishlarga qaratadi. Demografiyada oila asosiy ijtimoiy - demografik guruh sifatida o'rganiladi. Oilani jamiyat taraqqiyoti davomidagi o'mi, evolyutsiyasi, aholining takror barpo bo'lishidagi asosiy faoliyati va uning o'zgarib borish omillari va oqibatlari o'rganilib, kelajak rivojlanishining asosiy yo'nalishlari aniqlanadi. Ma'lumki, aholi tug'ilish va o'lim jarayoni natijasida mavjud bo'lgan avlodlar almashinuvi yig'indisidir. Inson mavjudligini ta'minlovchi barcha demografik jarayonlar - tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish uning hayotidagi ma'lum davrida, ya'ni ma'lum yoshida ro'y beradi. Shuning uchun, yosh demografik jarayonlarni o'rganishda asosiy mezon hisoblanadi. Insonning demografik va ijtimoiy holatida, o'z hayoti davomida yosh va jins asosiy ko'rsatkichdir. Aholining jinsiy tarkibi ham demografik tahlili lozim bo'lgan mezonlardandir. Demografik prognozlar ishlab chiqishda demografiya fani, birinchi navbatda o'rganilayotgan hudud yoki ijtimoiy guruh aholisining demografik maylini (demografik jarayonlariga bo'lgan munosabatini) atroflicha tahlil etadi va ayni shu asosda demografik jarayonlarda kelajakda kutilayotgan o'zgarishlarni ko'rsatib beradi. Demografik siyosat mazmuni va tadbirlarini ishlab chiqish juda mas'uliyatli va murakkab jarayondir. Ushbu yumushni bajarishda demografiya o'rganilayotgan davlat yoki alohida hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini, etnik xususiyatlari, urf - odatlari va qadriyatlarini, demografik holatini mukammal o'rganish lozim. Demografiya mustaqil fan sifatida o'z tadqiqot usullariga egadir. Ular jumlasiga tarixiy taqqoslash, statistika, matematika, kartografik, mantiqiy fikrlash va sotsiologik uslublar kiradi. Demografiyaning tahlil uslubi statistikadan farq qiladi. Unda mavhum fikrlash uslubidan keng foydalanish asosida aholi tarkibida kelgusida ro'y beradigan miqdor va sifatli o'zgarishlari ham o'rganiladi. Aholi muayyan ijtimoiy hayot tarziga bo'ysunishi tufayli, demografik jarayonlar ham ishlab chiqarish usuli va munosabatiga bog'liq bo'ladi. Aholi murakkab ijtimoiy va tabiiy rivojlanish mahsulidir. Shu sababli aholi turli omillar zaminida ko'payadi. Bu jihatdan demografiya tahlil mavzui siyosiy iqtisod, sotsiologiya, psixologiya, matematika, statistika, sotsial gigiyena, geografiya, tibbiyot, tarix,

etnografiya va boshqa fanlar tahlil mavzuiga yaqin bo'lib, shu fanlarning yutuqlaridan foydalanadi. Ayni vaqtda ularga qimmatli ma'lumotlar beradi. Demografiya har bir ijtimoiy - iqtisodiy tuzum aholimining ko'payishi va rivojlanish qonunlarini alohida - alohida o'rganadi. Chunki har bir ijtimoiy - iqtisodiy formatsiyaga xos aholi o'sish qonuni, demografik vaziyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

3.1-jadval
Dunyo aholisining ko'payishi (mln.kishi hisobida)*

Sana, yillar	Dunyo aholisi	Sana, yillar	Dunyo aholisi
Milodning boshi	252	1920	1811
400	205	1930	2070
800	224	1940	2295
1000	305	1950	2527
1200	400	1960	3060
1500	440	1970	3727
1600	578	1980	4430
1700	680	1993	5510
1750	728	2000	6000
1800	954	2005	6464
1850	1248	2015	7336
1900	1630	2025**	8563
1910	1755	2050	9846

Ushbu davr uchun aholi takror barpo bo'lishida ibtidoiy jamiyatdagidek, umumiy bir xususiyat - tug'ilishning yuqoriligi saqlanib qolgan edi. Quldorlik tuzumidagidek, ko'p bolalilik nafaqat, urf-odatlar, balki, davlat siyosati, din, ayniqsa, islom va induizm tomonidan ham qo'lib-quvvatlanar edi. Insoniyat taraqqiyoti tarixidagi dastlabki "Madaniy-texnik revolyutsiya" ishlab chiqarish kuchlarining yanada rivojlanishiga sabab bo'ldi. Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish rivojlandi. Bu hoi esa o'z navbatida dunyo aholisi sonining ko'payishiga olib keldi. Eramizning boshlarida yer shari aholisining soni 200-250 mln. kishi atrofida edi. Yuqorida qayd etilganidek, aholining

asosiy qismi Rim imperiyasi, Xitoy va Hindistonda joylashgan. XII-XV asrlarda dunyo aholisining ma'lum qismi yuz bergan katta urushlar tufayli qirilib ketdi. Ayniqsa, bu urushlardan Sharqiy va Janubi-Sharqiy Yevropa mamlakatlari aholisi katta talafot ko'rdi. Urushlar nafaqat aholining bevosita qirilib ketishiga, balki, xo'jaliklarni, ishlab chiqarishni izdan chiqarish hisobiga sodir bo'lgan ocharchilik sababli hayotdan bevaqt ko'z yumushlariga olib kelgan. Agar dastlabki 500-yilda (1000-1500-yillar) yer yuzi aholisi 135 millionga ko'paygan bo'lsa, 1500-1750-yillarda yoki 250-yilda esa bu ko'rsatkich 288 millionni tashkil qildi, ya'ni aholining o'sishi 2 marta tezlashdi. XVIII asming ikkinchi yarmidan boshlab aholining o'sishi yanada tezlashdi. Dunyo aholisining 1000-yildan 2005- yilgacha bo'lgan o'sishiga nazar tashlasak, aholi eng tez ko'paygan davr XX asrdir. 1900-1950-yillarda yer shari aholisi har yili o'rtacha 0,90 % dano'payganbo'lsa, 1950-2000-yillardabuko'rsatgich 1,75 % ga etdi. XXI asming dastlabki yillarida esa dunyo aholisi sonining ko'payish sur'ati birmuncha sustlashdi. 2000 - 2009-yillarda dunyo aholisining o'rtacha yillik ko'rsatkichi 1,42 % tashkil etmoqda. Hozirgi davrda (2017 y) yer sharida 7,5 milliarddan ortiq kishi istiqomat qilishmoqda. Aholi sonining ko'payib borishida dunyo hududlari bo'yicha keskin tafovutlar mavjuddir. Natijada XX asming ikkinchi yarmi va XXI asr boshlariga kelib, sayyoramizda hududiy xususiyatlarga ega bo'lgan demografik muammolar vujudga keldi. Ba'zi davlatlarda moddiy boyliklar ishlab chiqarishga nisbatan aholi soni juda tez ko'payib borib, "aholi ko'payishi" muammosini yuzaga keltirgan bo'lsa, ba'zi hududlarda esa aholi tugilishining keskin qisqarishi, ya'ni demografik mezondan kamayib ketishi natijasida "demografik qarish" muammosi kuzatilmoqda.

Xulosa: O'zbekiston demografiyasi yillar davomida rivojlanib bordi. 1991-yilda mustaqillikka erishgandan buyon mamlakatda tug'ilishning yuqori darajasi tufayli aholi sonining o'sishi kuzatildi. Biroq, so'nggi yillarda aholi o'sishini nazorat qilish harakatlari tug'ilishning pasayishiga olib keldi. Urbanizatsiya, ayniqsa, Toshkentda kuchayib, aholining joylashishiga ta'sir ko'rsatdi. Hukumat sog'liqni saqlash va ta'limni yaxshilash kabi demografik muammolarni hal qilish siyosatini amalga oshirdi. Umuman olganda,

O'zbekistonning demografik tarixi aholi sonining tez o'sishidan nazorat qilinadigan va muvozanatli demografik tuzilmaga o'tishni aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. - Т.: «Ўзбекистон» НМИУ
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халкимиз билан бирга курашимиз. - Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017.
3. Абдалова, Тожиева, Н. Иқтисодий география. Уқув қўлланма / Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ТМИ. - Т.: «ИҚТИСОД МОЛИЯ»
4. Абдурахманов К.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик.
5. Географияси ва демография асослари. - Т.: «Тафаккур», 2011.
6. Dudley L. Poston, Jr. Population and Society: An Introduction to Demography. - Cambridge University Press, 2010-442 p.
7. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов. - М., 1999.